

Smootha, S. (1990). Minority status in an ethnic democracy: The status of the Arab minority in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 13(3), 389–413.
<https://doi.org/10.1080/01419870.1990.9993679>

מעמד הביניים המזרחי בישראל: ממאבק לניעות לניעות במאבק / אורי כהן ונסים לאון מאגנס, 2024. 312 עמודים

סוקרת: סיגל נגר-רון⁹

בשנת 2008 פרסמו כהן וליאון מאמר שכותרתו **לשאלת המעמד הבינוני-מזרחי בישראל**, והציגו בו את התזה בדבר קיומו של מעמד בינוני-מזרחי כקבוצה חדשה מובחנת ומובדלת, שיש לה השפעה מכרעת על התרבות, הפוליטיקה והחברה בישראל. התזה התבססה על ניתוח מרחבי מגורים ביישובים ובשכונות מבוססות מבחינה כלכלית במרכז ישראל, דוגמת ראשון לציון מערב, יבנה ועוד, שיש בהם דומיננטיות מזרחית, ועל האפקט שהיה למהפכת המכללות על הרחבת הנגישות להשכלה הגבוהה (כהן ולאון, 2008). מאז פרסום המאמר הפך המושג "מעמד בינוני-מזרחי" ל-obligatory passage point (Callon, 1986), כלומר לאמת מדעית המצוטטת על ידי אחרים בלי כל צורך להוכיח אותה. בספר הנוכחי המתפרסם כעת, 16 שנים לאחר שטבעו את המונח, כהן וליאון ממתנים את אותה קביעה באשר להצלחתו ולהשפעתו של המעמד הבינוני המזרחי ומסתייגים ממנה במידת מה.

ראשית, שם הספר הוא **מעמד הביניים המזרחי בישראל**, כלומר, לא מעמד בינוני, אלא מעמד הנתון בין לבין, בתווך. כותרת המשנה של הספר, **ממאבק לניעות לניעות במאבק**, מדויקת ומסכמת את שני חלקיו: החלק הראשון – ממאבק לניעות – מתאר בפירוט את האופן שבו נחסמה בארבעת העשורים הראשונים למדינה כניסתם של מזרחים למוקד חשוב של מוביליות חברתית: ההשכלה האקדמית. על בסיס עבודת ארכיון שיטתית נחשפות הדעות הקדומות של העילית האקדמית המובילה בנוגע למזרחים. הטיות אלו בקרב מי שקבעו את מדיניות הכניסה למערכת ההשכלה הגבוהה והחזיקו במפתח למוביליות חברתית נחשפות מבין השורות ובהערות אגב בתיעוד העשיר המוצג בספר. מדיניות הסינון והמיון הקשוחה שצעירים מזרחים נתקלו בה בדרכם להשכלה הגבוהה (קשיחות שנעלמה כאשר היה מדובר בקיבוצניקים ללא בגרות, כפי

9 חברת הסגל הבכיר במכללה האקדמית ספיר. סוציולוגית אשר מתמקדת בניתוח אי שוויון בהצטלבות של אתניות, מגדר ומרחב בישראל. מחקריה האחרונים עוסקים בנשים מזרחיות משכילות בשוק העבודה בדרום ישראל. מאמרה **סטטיסטיקה לאומית, קטגוריזציה אתנית ומדידת אי-שוויון** בישראל (2021) הוביל לשינוי במדיניות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנמנעה עד אז מלמדוד אי שוויון מעבר לשני דורות, ולהחלטתה למדוד אי שוויון על פי מוצא בקרב יהודים גם בדור שלישי.

שניתן ללמוד מהתיעוד בפרק העוסק במפעל המכניות) מנעה בשנות ה-70 וה-80 של המאה ה-20 את כניסתם למחוזות ההשכלה הגבוהה, ותוצאותיה הן חסימה אתנית-מעמדית. חלקו השני של הספר, שכותרתו "ניעות במאבק", מצביע על שלושה מסלולים מרכזיים שבאמצעותם השיג מעמד הביניים המזרחי עמדות מובילות: רכישת השכלה אקדמית בעקבות מהפכת המכללות שהתרחשה בשנות ה-90 של המאה ה-20, פרויקט המסורתיים, וצמיחתו של מודל פוליטי חדש – (בעיקר) בחסות מפלגת הליכוד.

למרות מובילות זו, שהתרחשה לאחר מאבקים והתגברות על חסמים מבניים, כהן וליאון טוענים כי מעמד מובילי זה נדרש גם כיום להתמודד עם מוקדי הכוח הוותיקים, הרואים בו איום על עוצמתם. מעמד הביניים המזרחי האקדמי נאבק לא רק לניעות איכותית אלא גם להשגת ניעות מוערכת, הנושאת יוקרה שנמנעת ממנו בשל מוצאו. הטענה היא שמזרחים מובילים נתונים ומתמודדים כיום עם מציאות שהכותבים מכנים ניעות מוחלשת: מוחלשת בשל המעבר ממיקומים דלי הזדמנויות כלכליות למיקומים דלי הזדמנויות לרכישת יוקרה, ומוחלשת בשל הדריכות המאפיינת מזרחים מובילים לנוכח הדילמה של עברם האתני המתווג: עד כמה סימון גלוי של מוצאם באמצעות עגת הדיבור, שמם, קוד הלבוש וכו' יחזק את עמדת הניעות שלהם או יחליש אותה. בחלקו האחרון של הספר מצביעים כהן וליאון על החולשה האתנית המאפיינת את מעמד הביניים הישראלי, למרות ההתקדמות האקדמית, החברתית והכלכלית והנוכחות המשמעותית בשדה התרבות והפוליטיקה. בשל חולשה זו עולה השאלה "מה מזרחי במעמד הביניים המזרחי?" תשובתם של כהן וליאון לשאלה זו היא שאין מדובר במוצא הקהילתי אלא ב"חוויה החברתית של הניעות וההתמודדות עם החלשת הניעות, אם באמצעות פיתוח הצפת הרקע האתני עד כדי פוליטיקה של זהות מודגשת ואם באמצעות קידוד והצפנה של הרקע האתני" (עמ' 275).

זהו ספר חשוב לכל מי שמתעניין בהיסטוריה החברתית ובהווה המשברי של החברה בישראל, ובייחוד למי שמעוניין להבין את תפקידם של היחסים בין הקטגוריות האתניות כביכול – אשכנזים/מזרחים – בחברה הישראלית. זאת כיוון שהקטגוריות הללו ממשיכות גם כיום לעצב עולם שלם של דימויים ששוקעו במפות ההתמצאות החברתיות. הן באות לידי ביטוי בשפה (ארסים ופרחות מול צפונבונים; שחורים מול צהובים; ביביסטים מול קפלניסטים, ועוד) ומשפיעות על כינון הזהות האישית אך גם על זו הקולקטיבית. הספר מבקש להסביר מדוע היחסים בין "מזרחים" ל"אשכנזים" ממשיכים לתסוס, להזין את השיח הפוליטי, לקבל ביטוי בשדה התרבותי (ביטוי ברור לכך ניתן בתוכניות ריאליטי) גם כיום, על אף תהליך הניעות של מזרחים רבים. כהן וליאון טוענים כי בניגוד לתחזיות ולפיהן מובילות חברתית וכלכלית של מזרחים אל מעמד הביניים תהפוך את המוצא ואת המתח האצור בו ללא רלוונטיים, הניעות המזרחית ממשיכה להיות נוכחת בהווה הישראלית. את הסיבות לכך הם תולים בהיסטוריה שמעמד זה צמח ממנה, בחסמים שעמדו בפניו, ובאופציות שסלל לעצמו כדי להשמיע את קולו מתוך המרכז. אולם כאמור, הניעות המזרחית עדיין משמשת מקור לדינמיקה של החלשה חברתית ומלווה בחוסר מנוחה חברתית, והשמעת "הקול המזרחי" – בין שבהתמודדות

יום-יומית אישית בין שבפוליטיקה הלאומית – היא תמיד דרוכה ונעשית מתוך מודעות ליחסי הכוחות הלא שוויוניים ולתיוג שהאתניות נושאת איתה עבור כל אחת מהקבוצות היהודיות.

מאחר שהספר הוא כה חשוב, בולט בו חסרונה של התייחסות מגדרית. ראשית, כיוון שחלקו הראשון של הספר עומד על התפקיד החשוב שממלאת רכישת ההשכלה הגבוהה בניעות הכלכלית והחברתית. אולם מחקרים מלמדים כי השינוי המשמעותי ברכישת השכלה אקדמית חל בעיקר בקרב נשים מזרחיות, ובמידה פחותה בהרבה בקרב גברים מזרחים. מאחר שהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אינה מפרסמת נתונים על אי שוויון בדור שלישי, חוקרים נאלצים להסתמך על מקורות אחרים (נגר-רון, 2021). כך למשל, כהן ואח' (Cohen et al., 2019) התבססו על נתוני הסקר האירופי. ממחקרם עולה כי שיעור הנשים המזרחיות בעלות תארים אקדמיים בדור השלישי עומד על 43%, לעומת 33% בדור השני, ואילו בקרב גברים מזרחים כמעט שלא חל שינוי בשיעור בעלי התארים האקדמיים: 28% בקרב הדור השלישי, לעומת 27.4% בקרב הדור השני. זאת בהשוואה לנשים אשכנזיות, אשר שיעור בעלות התארים האקדמיים בקרבן עמד בדור השני על 71% ובדור השלישי על 65%, וכן בהשוואה לגברים אשכנזים, ששיעור בעלי התארים האקדמיים בקרבם עמד על 56.6% בדור שלישי ועל 47% בדור שני. נתונים אלו מלמדים שצמצום הפערים בהשכלה התרחש בעיקר הודות לירידה בשיעור האשכנזים (גברים ונשים) בעלי ההשכלה האקדמית, ולעלייה בשיעור הנשים המזרחיות בעלות ההשכלה האקדמית. למרות העלייה הניכרת בשיעור הנשים המזרחיות שהן בעלות תארים אקדמיים, יכולתן להמיר את השכלתן למשרות הולמות בשוק העבודה נמוכה, והנתונים מלמדים על סטגנציה מעמדית-כלכלית בקרבן (כהן ואח', 2021; נגר-רון, 2022; פניגר ואח', 2023). נתונים אלו הם קריטיים בייחוד עבור קובעי המדיניות, שכן משמעותם היא הבנה כי נדרשת התייחסות מיוחדת ובניית תוכניות מדיניות בתחום התעסוקה התפוררות למידותיהן של נשים מזרחיות משכילות מחד גיסא, ותוכניות מדיניות לעידוד גברים מזרחים להשכלה אקדמית מאידך גיסא. זאת משום שהקטגוריה הזו איננה מופיעה כחלק מהקטגוריות הראויות לייצוג הולם ולמדיניות תיקון במעצה להשכלה גבוהה ובשירות הציבורי, בהתבסס על ההנחה ש"הפערים" נעלמו ושקטגוריזציה זו איננה רלוונטית כיום.

היעדרה של פרספקטיבה מגדרית בולט גם בדיון בשינויים שחלו בשדה הפוליטי. כהן ולאון מתארים את חלון ההזדמנויות שנפתח במחצית השנייה של שנות ה-70 לניעות פוליטית אפקטיבית של פעילים מזרחים צעירים בתנועות החרות, ולאחר מכן בליכוד. סיפור ההשתלבות של אותם צעירים במפלגה, שהפכה למפלגה השלטת בעשורים האחרונים, הוא דוגמה למתח המלווה את הניעות המזרחית ולדינמיקה המתמדת של תיוג ומיתוג, "בין פוליטיקה המשתמשת בסימון מפחית ערך כלפי מזרחים ומזרחיות לבין שימוש בהם כמקור להסמלה אפקטיבית של נרטיב פוליטי, ובמקרה זה: של החיבור האורגני של הליכוד אל 'העם'" (עמ' 226). כדי להוכיח את טענתם הם מציגים בצורה מעמיקה שורה של דמויות פוליטיות חשובות דוגמת דוד לוי, אהרון אבוחצירא ומשה כחלון, וכן פעילים שאינם מוכרים לציבור הרחב, דוגמת אלברט אקוקה ובן-ציון צנעני, חברי מרכז תנועת החרות, ואף כאלו שהגיעו לשדה הפוליטי לזמן קצר ונעלמו – דוגמת עוזי כהן. לאור הדיון הנרחב בפוליטיקאים גברים מזרחים, היעדרן של פוליטיקאיות

מזרחיות מהניתוח בולט במיוחד. מירי רגב למשל, פוליטיקאית מרכזית בעשורים האחרונים במפלגת הליכוד, שרה ובעלת תפקידים בעלי השפעה בשדה התרבות, התחבורה ועוד (ושדמותה אף זכתה לביטוי בשדה התרבות בתוכניות כמו "ארץ נהדרת"), מוזכרת פעם אחת בלבד, בעמוד 261, כחלק מרשימה של דמויות מעמד ביניים מזרחי אשר החליפו את "הנסיכים" בליכוד.

לסיכום, זהו ספר חשוב אשר שופך אור על המקורות ההיסטוריים של מעמד הביניים המזרחי ועל האתגרים הניצבים בפניו גם כעת, בתקופה שבה הנוכחות המזרחית בולטת אך עדיין נאלצת להתמודד עם תיוג מפחית ערך. בשל חשיבות הנושא, לספר זה נדרש ספר המשך אשר יציע לסיפור המוביליות המזרחית גם נקודת מבט מגדרית.

מקורות

- כהן, א' וליאון, נ' (2008). לשאלת המעמד הבינוני-המזרחי בישראל. **אלפיים**, 32, 83–101.
- כהן, י', הברפלד, י', אלון, ס', הלר, א' ואנדבלט, מ' (2021). **פערי השכלה והכנסה בדור השני והשלישי בין יהודים/יות ממוצא מזרחי, אשכנזי ומעורב**. מחקרים לדיון 135. המוסד לביטוח לאומי.
- נגר-רון, ס' (2021). סטטיסטיקה לאומית, קטגוריזציה אתנית ומדידת אי-שוויון בישראל. **סוציולוגיה ישראלית**, כב(1), 6–30.
- נגר-רון, ס' (2022). מה שרואים מכאן לא רואים משם: מבט משולי שוק העבודה. **סוציולוגיה ישראלית**, כג(2), 120–141.
- פניגר, י', בר-חיים, א', גורדוצקי, א' ואיילון, ח' (2023). רפורמות חינוכיות והישגים השכלתיים ותעסוקתיים ארוכי טווח של מי שלמדו בתיכון בשנות התשעים: מוצא ומגדר בקרב יהודים. **קריאות ישראליות**, 3, 70–108.
- Callon, M. (1986). Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fisherman of St. Brieuc Bay. *Sociological Review Monograph*, 32(1), 196–233. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1984.tb00113.x>
- Cohen, Y., Lewin-Epstein, N., & Lazarus, A. (2019). Mizrahi-Ashkenazi educational gaps in the third generation. *Research in Social Stratification and Mobility*, 59, 25–33. <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2019.01.001>